

Петро Кулаковський

КНЯЗЬ ЯНУШ ОСТРОЗЬКИЙ ЯК ОРГАНІЗАТОР БОРОТЬБИ З ТАТАРСЬКИМИ НАПАДАМИ НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

Питання безпеки впродовж багатьох століть залишалося ключовим для українських земель, що перебували в складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Близькість до цивілізаційного кордону між християнським та мусульманським світами, знаходження на лінії розламу між «латинським» та «ортодоксальним» відгалуженнями християнства визначали перебування цих земель у сфері підвищеної турбулентності. Під час найвищих своїх виявів вона призводила до виникнення, а в подальшому тління військових конфліктів між трьома великими державами Східної Європи – Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією. У відносинах всередині цього трикутника існував чинник, що відіграв роль декомпозиційного подразника, який унеможлилював створення системи відносного балансу між згаданими великими державами. Таким чинником виступало Кримське ханство, яке, хоч і перебувало у васальній залежності від Порти, але часто виступало самостійним регіональним гравцем, який на короткий період міг змінювати традиційний розклад сил на просторах від Дністра до Дону. Наявність у Порти подібного інструментарію впливу на міжнародні відносини у Північному Причорномор'ї неминуче породила необхідність постановня альтернативної сили, за допомогою якої Варшава чи Москва могли б квазівійськово-дипломатичними засобами вирівняти співвідношення сил. Такою силою стало козацтво, що виникло незалежно від волі суверенів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої чи Московської держави. У Великому князівстві Литовському та його правонаступнику – Речі Посполитій – активну роль у підтримці козацької активності, що сковувала татарську агресію, відігравали прикордонні магнати, корінним чином зацікавлені в збереженні відносної стабільності в українських землях. Саме козацтво, в свою чергу, дозволяло цим магнатам з меншим ризиком провадити господарську діяльність на прикордонні.

В історіографії традиційно називають прізвиська київського воєводи Василя-Костянтина Острозького та брацлавського воєводи Януша Збарзького, хоч число осіб з політичної еліти Речі Посполитої, які займалися

в різний спосіб організацією оборони на південно-східних рубежах польсько-литовської держави, було значно ширшим. Однак, зовсім не випадково саме В.-К. Острозький та Я. Збараський стали уособленням суб'єктивної складової інструментарію антитатарських заходів, включно з широким залученням козацького чинника. Їх роль визначалася не лише зайняттям посад воевод у прикордонних воеводствах, але й наявністю величезних маєткових комплексів на території Волинського, Брацлавського й Київського воеводств. На початку XVII ст., коли обоє відійшли з цього світу, достатньо гостро постало питання, хто прийде їм на зміну. Тим більше, що все більш активним ставало проникнення на території цих воеводств заможної коронної шляхти, яка разом з місцевими маєтностями отримувала й обов'язок піклуватися про їх безпеку. Представники родин Струсів, Калиновських, Жулкевських, Замойських, Даниловичів поступово ставали причетними до оборонних функцій прикордоння, які незадовго перед цим були практично монополізовані Острозькими й Збараськими.

Ситуація в обох родинх була непростюю. Сини Януша Збараського – Криштоф і Єжи – були вже політиками загальнодержавного масштабу. Активно брали участь в засіданнях сейму, впливали на формування зовнішньої політики Речі Посполитої, в спадок від батька отримали непогану закордонну агентуру, в тому числі й в Османській імперії та Кримському ханстві, але питання регіональної системи оборони до їх пріоритетів не входили. Ці обов'язки брати перекладали на своїх урядників в українських воеводствах. Додатковою причиною зниження впливу роду Збараських на прикордонні став факт відсутності тут в руках Криштофа й Єжи староств, до обов'язків титулярів яких входила й організація оборони. Щоправда, Криштоф був впродовж 1608-1627 рр. кременецьким старостою¹, однак Кременецьке староство, як встановив Володимир Собчук, включало трохи більше десятка поселень². Відтак, місцевий староста відповідав за оборону замку та невеликої округи навколо нього, що автоматично знижувало його роль в масштабах навіть Кременецького повіту. Крім цього, Кременецьке староство не перебувало на передових рубежах можливих татарських набігів, хоч під час масштабних ординських нападів 1617 і 1618 рр. окремі його населені пункти сильно постраждали³. Натомість, син Василя-Костянтина Острозького – Януш, попри те, що теж відчував себе політиком загальнодержавного масштабу (ставши краківським каштеляном), зберіг тісний зв'язок з прикор-

¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 334.

² Собчук В. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 398-399.

³ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 5: Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. A. Jabłonowski. – S. 183.

донням. Обумовлювалося це зосередженням у руках Януша цілого ряду прикордонних староств – Білоцерківського, Богуславського, Канівського, Черкаського і Переяславського. Ці староства охоплювали більшу частину Південної Київщини, де пролягали шляхи з Дикого Поля до Києва й далі до литовських воєводств, а також зосереджувалися основні контингенти волосного козацтва. До цього слід додати наявність у Януша розлогих власних маєтностей у Брацлавському воєводстві та на півдні Київського воєводства. Лише цього було достатньо, щоб безпекові питання не сходили з повістки денної князя. Принагідно слід зауважити, що для Януша, так само як і для його батька⁴, «бусурманська» загроза мала пріоритетне значення. Відомим в історіографії є факт, що у 1612 р. Януш Острозький навіть просив короля Сигізмунда III у зв'язку з активізацією татарських нападів на південно-східні території Речі Посполитої відмовитися від походу на Московську державу⁵.

Найбільш активна діяльність краківського каштеляна щодо організації протидії татарським нападам припала на перші десятиліття XVII ст. В цей час його батько внаслідок погіршення стану здоров'я поступово відходив від дієвої участі у військово-політичних справах, а 1608 р. помер, внаслідок чого Януш залишився єдиним дієздатним спадкоємцем величезного маєткового комплексу та суб'єктом військово-політичних перепитій того часу. Основний набір засобів протистояння й боротьби з татарами був вже вироблений предками Януша, особливо дідом і батьком – Костянтином Івановичем та Василем-Костянтином. Щоправда, нові політичні реалії спонукали краківського каштеляна до їх вдосконалення та модернізації.

Традиційно одним з найбільш ефективних засобів стримування татарської агресії вважалося будівництво укріплених міст із замками. Костянтин Іванович, творець як політичної, так і економічної могутності роду Острозьких, розумів, що без зведення замків утримати під своєю юрисдикцією території, надані великими князями литовськими, а, тим більше, організувати ефективну економічну й соціальну структури неможливо. З ініціативи Костянтина Івановича на Волині, де зосереджувався основний масив його маєтностей, було створено дві оборонні лінії. Перша з них тягнулася через південь Волині й завершувалася на південному заході Київщини. Вона включала такі замки як Чернехів, Колодне, Красилів, Полонне й Чуднів. Друга (внутрішня) лінія розташовувалася на віддалених підступах до Полісся й включала Дубно, Сатіїв, Рівне, Остріг, Дорогобуж та Звягель⁶. Зрозуміло,

⁴ В.-К. Острозький неодноразово висловлював свою незгоду з політикою короля Стефана Баторія, скерованою проти Москви, й «занедбання» ним загрози з півдня у листах до Криштофа Радзивіла, зокрема й у тому, що був виданий в Острозі 25 травня 1579 р., див.: Archiwum główne akt dawnych (далі скорочення: AGAD). – Archiwum Radziwiłłów. – Sygn. 11078. – К. 90-93.

⁵ *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – Warszawa, 2004. – S. 172.

⁶ Див. спостереження автора з цього приводу: *Кулаковський П.* Роль князя Костянтина Івановича Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства

що ці фортифікаційні смуги переконливо виглядають лише на мапі. В дійсності, татари, що найчастіше вдавалися до нападів в січні-лютому, коли замерзали ріки й «болота перетворювалися на мости»⁷, або вересні-жовтні, після збору селянами врожаю, достатньо легко «прошивали» їх, оскільки замки не поєднувалися між собою жодними оборонними спорудами. Існуючий контроль, який здійснювався із замків, мав на меті завчасно попередити місцеве населення для наступної його концентрації в добре укріплених поселеннях. Така тактика не дозволяла татарам повністю знищити мережу населених пунктів на території, підлеглий замкові, але не створювала істотних перешкод для плюндрування окремих із них, захоплення в полон населення та його грабежів. Наступники Костянтина Івановича намагалися розбудувати першу оборонну лінію. Так, його син Ілля додав до неї замок у Шульжинцях⁸, а Василь-Костянтин – у Базилії, Костянтинові, Острополі⁹. Розбудовувалася й друга оборонна лінія. Зокрема, у середині XVI ст. з'явилися замки у розташованих поблизу Острога Межирічі та Суражі¹⁰. Як наслідок, Януш отримав разом з братом Олександром відносно розгалужену систему оборонних укріплень.

Інвентар так званих «подільських» (фактично, південно-волинських) маєностей краківського каштеляна 1615 р. фіксує в цілому задовільний стан замкових укріплень Шульжинців, Костянтинова, Красилова і Базилії. З них у Шульжинцях оборонні вежі були збудовані з використанням дуба¹¹. Костянтинівський замок поєднував елементи мурованих (вежа, костел, мури) та дерев'яних (башти, ворота, городні) споруд¹². Красилівський замок, зведений з дуба, мав 6 башточок¹³. Значення цього замку посилювалося фактом концентрації тут надвірних військ Острозьких, що мали рухатися назустріч татарам до Вінниці та Брацлава. Традиційно посполите рушення волинських князів і шляхти збиралося над Горинню у маєності Заславських с. Двірець поблизу Заслава, але Острозькі тривалий час перебували у затяжному конфлікті зі своїми кривними, тому, наприклад, Ілля Острозький зосереджував свої війська саме у Красилові¹⁴. В подальшому, попри залагоджен-

Литовського у першій половині XVI ст. // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – Київ, 2013. – Т. 2. – С. 82-95.

⁷ *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 196.

⁸ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka* (далі скорочення: AS). – Lwów, 1890. – Т. 3. – С. 465; AS. – Lwów, 1890. – Т. 4. – С. 194.

⁹ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 78, 79, 361; *Баранович О.І.* Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) // *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок*. – Острог, 2009. – С. 72.

¹⁰ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині... – С. 132-133.

¹¹ *Опис володінь князя Януша Острозького...* – С. 97.

¹² Там само. – С. 120-121.

¹³ Там само. – С. 184.

¹⁴ AS. – Т. 4. – С. 165-166.

ня конфлікту із Заславськими, надвірна міліція Острозьких з метою протидії татарським нападам часто концентрувалася у Красилові¹⁵. Дерев'яним був і замок у Базилії, що мав два ряди двоповерхових городень, які використовувалися не лише з оборонною ціллю, але й як місце, де шляхта й люди з навколишніх сіл зберігали свої речі¹⁶. Здогадно можна думати, що ці речі в городнях зберігалися не лише під час татарських нападів, але у мирний час. Якщо це припущення вірне, то напевно існувало закріплення городень за окремими посесорами сіл Базилійської волості та сільськими громадами в цілому.

Той таки інвентар свідчить про заходи з покращення влаштування замків, ініційовані князем Янушем, а, відтак, й їх обороноздатності. У шульжинецькій твердині зведено новий панський будинок; під замком у Костянтинові – стайню, а біля костелу тривало будівництво кляштору; у Красилові в 1615 р. мурували браму з баштою й незадовго до того звели два будинки; у Базилії поставили новий будинок, відремонтували й облаштування студні, заготовили дерево для реставрації паркану¹⁷. Принагідно слід відзначити, що укладачі інвентаря не фіксують значимих недоліків будівель, оборонних споруд, службових приміщень цих замків, що свідчить про загалом задовільний їх стан. На озброєнні замків знаходилися як фортечні, так і польові гармати, гаківниці, рушниці й мушкети. Особливо значним був запас зброї й боеприпасів у костянтинівському замку. Інвентар весь цей комплект називає «цейхгаузом»¹⁸. Порівняння складу цейхгаузу 1615, 1621 і 1636 рр., проведене Віктором Атаманенком, демонструє підтримання його забезпечення приблизно на одному рівні між 1615 і 1621 рр. й істотне зменшення у 1636 р.¹⁹ Крім цього, особливе значення костянтинівського замку у володіннях Я. Острозького підкреслюється ще й наявністю у ньому пушкаря, який не лише доглядав за замковою артилерією, але й виготовляв гармати²⁰. Як показує зведений каталог турецько-татарських нападів на українські землі, укладений Іриною Ворончук, Волинь у 1620-х – першій

¹⁵ Див., наприклад: *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – Київ, 2012. – С. 395 (у 1573 р. поблизу Красилова зосередилося надвірне військо Василя-Костянтина Острозького під керівництвом ротмістра Матвія Ярмолинського).

¹⁶ Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 206.

¹⁷ Там само. – С. 98, 121, 184-185, 204-205.

¹⁸ Там само. – С. 121.

¹⁹ *Атаманенко В.* Описово-статистичні джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст. з історії Старокостянтинова // Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 2009. – Ч. 1. – С. 90.

²⁰ Чуднівський урядник Ян Соколовський 12 березня 1608 р. повідомляв Я. Острозького про відправку 6 гарматок, які виготовив костянтинівський пушкар – див.: AGAD. – *Archiwum Potockich z Łańcuta.* – Sygn. 1568. – S. 1; *Кулаковський П.* Татарські напади на Київщину і Брацлавщину в 1605-1620 роках // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2012. – Т. 264. – С. 435-436.

половині 1630-х років менше потерпала від цих нападів, ніж у попереднє десятиліття²¹. Однак, як здається, смерть Я. Острозького у 1620 р. і перехід його маєтностей до складу нестабільної Острозької ординації, яка тривалий час перебувала в опіці, відіграли не меншу роль у зменшенні запасів зброї й припасів у косянтинівському замку, ніж падіння інтенсивності татарських нападів на Волинь.

Система оборони замків у Шульжинцях, Костянтинові, Красиліві й Базилії (а за аналогією, й інших замків Я. Острозького першої лінії укріпленя на Волині) опиралася на значні ресурси військовозобов'язаних людей. Крім власне замкових залог, які мали бути відносно невеликими, ця система включала міщан, на яких покладався обов'язок оборони міських і замкових фортифікацій. Принагідно слід згадати, що Красилів отримав не магдебурзьке, а хелмінське право, яке передбачало загальну мобілізацію городян у випадку нападу на місто. Обороні опорного замку мала слугувати округа, що складалася з навколишніх населених пунктів. Довірені особи князі, переважно з числа служилої дрібної шляхти, яка мала військовий досвід, отримували села замкової округи на ленному праві. Кожен з таких титулярів мав виставити певне число кіннотників, озброєних по драгунському, козацькому, п'ятигорському, татарському взірцю. Військовими повинностями традиційно були обтяжені місцеві татарські громади, побережники, гайдуки та путні бояри. Мобілізація цих категорій населення відбувалася за наказом Я. Острозького²². Для оборони окремих замків були створені й піші підрозділи. Зокрема, джерельно засвідчено існування «піхоти ключа Степанського»²³. Принагідно слід зауважити, що піші підрозділи функціонували при замках Острозьких, розташованих у поліській смузі, де піхота могла більш-менш ефективно протистояти татарським кінним підрозділам. Натомість для замків першої лінії, розміщених у Південно-Східній Волині, використання піших підрозділів, напевно, було малоефективним.

За підрахунками Ірини Рибачок, лише косянтинівську твердиню, крім замкової залоги й місцевих городян, мали обороняти 305 осіб різних категорій військовозобов'язаного населення²⁴. Між тим, дослідниця не врахува-

²¹ Ворончук І. Населення Волині... – С. 600-602.

²² Слуга краківського каштеляна Станіслав Мошницький повідомляв патрона у листі з Кременця від 16 листопада 1603 р., що у зв'язку з появою татарських чамбулів на брацлавських полях «гайдуки, побережники згідно волі й наказу Вашої князівської милості є (готові)» (AGAD. – Archiwum Potockich z Łańcuta. – Sygn. 1554. – S. 3).

²³ AGAD. – Archiwum Publiczne Potockich. – Sygn. 9. – T. 4. – S. 204.

²⁴ Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI – першій третині XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2011. – Вип. 17. – С. 63. За альтернативними підрахунками Віктора Атаманенка, військовозобов'язане населення Костянтинівської волості (разом бояр і чемерисів) становило 299 осіб, див.: Атаманенко В. Оборонний потенціал володіння кн. Острозьких у південно-східній Волині // Покликання: збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – Київ, 2009. – С. 277.

ла 14 чемерисів з села Михалівці, які мали виставляти 8 кіннотників, і ще 10 черемисів з села Мотрунки, що надсилали «на потребу» 9 вершників²⁵. До числа військовозобов'язаних слід додати бояр. Про те, що останні належали до військовозобов'язаних категорій, свідчить універсал Сигізмунда I від 19 травня 1541 р. до намісників замків Іллі Острозького, які перебували в секвестрі, – Степані, Рівного, Дорогобужа, Полонного, Чуднова, Колодного, Красилова. Із документа дізнаємося про те, що всі бояри і путні слуги, приписані до цих замків, мали перейти в розпорядження кн. Федора Сангушка для виступу проти татар, які з'явилися на шляху Звенигородському, Збузькому²⁶. У Костянтинівській волості бояри проживали лише у селі Раствавки і було їх всього троє²⁷. Таким чином, з врахуванням орієнтовного числа замкової залози й міщан, на оборону костянтинівського замку мало ставати понад 500 озброєних осіб. Оборонний потенціал інших південно-волинських замків Я. Острозького (Шульжинців, Красилова й Базилії) сумарно мав наблизитися до костянтинівського. Про це свідчать підрахунки В. Атаманенка, проведені за власною методикою. На їх основі співвідношення між збройними почтами Костянтинова й трьох інших замків складає 299 до 259²⁸. Взявши до уваги це співвідношення й орієнтовну чисельність оборонців Костянтинова (500), можна гадати, що близько тисячі озброєних людей могли стати на оборону цих чотирьох замків Я. Острозького, що, зрозуміло, не могло заблокувати татар, але максимально утруднювало їм просування далі по Волині.

Відбувалося з ініціативи Я. Острозького зміцнення й другої лінії оборони, яка часто дійсно ставала перешкодою для подальшого вторгнення ординців в глибоку країну. Для прикладу, у січні 1617 р., як повідомляв Януш Острозький королю Сигізмунду III, татари дійшли аж до Дубна й лише там отримали відсіч²⁹. Особлива увага надавалася краківським каштеляном своїм резиденціям в Дубні та Межирічі Острозькому. До масштабної перебудови укріплень першого з них князь приступив невдовзі після 1603 р., однак основні укріплення тут почали зводитися 1616 р. з прибуттям до Дубна спеціально запрошеного на посаду дубенського економа Валентія Моленди³⁰. Автору невідомо, наскільки потужною була залага й число військовозобов'язаних дубенського замку. Сам князь у згаданому вище листі до короля окреслював

²⁵ Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 153, 154. Укладач інвентаря у підсумку фіксує 20 чемерисів (див. с. 183); з опублікованого тексту інвентаря встановити, де допущена неточність, не видається можливим.

²⁶ AS. – Т. 4. – С. 277-278.

²⁷ Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 172.

²⁸ Атаманенко В. Оборонний потенціал володінь кн. Острозьких... – С. 277.

²⁹ Skoriga D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 196-197.

³⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (далі скорочення: Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu). – Rkps 2576. – К. 29-29 v., 31-31 v.

їх обтічно «трохи слуг убогих моїх», але те, що їм вдалося зрештою зупинити татарський напад, свідчить на користь значимості цієї військово-тактичної одиниці³¹.

У Межирічі Януш спорудив дві муровані брами, сім дерев'яних башт та інші укріплення. За наявності зброї й боеприпасів та взагалі обороноздатністю Межиріч перевищував навіть сусідній Остріг³². Те, що межиріцький замок, насамперед монастирські укріплення, відігравали важливу оборонну роль, засвідчує у своєму листі до краківського каштеляна острозький староста Войцех Новицький. Він повідомляв, що на початку вересня 1618 р. татари з'явилися під Острогом, але люди завчасно сховалися за стінами Межиріцького та Дерманського монастирів³³. Втім, мобілізаційний ресурс Межиріча, частини Острога й Острозької волості, що перебувала під юрисдикцією князя Януша, не був значним. Той само В. Новицький у тому ж 1618 р. зумів виправити проти татар всього декілька десятків слуг і татар краківського каштеляна під керівництвом свого сина³⁴.

Принагідно слід зазначити, що замки Я. Острозького, розташовані у поліській смузі Волині, в досліджуваній період татарським нападам не піддавалися, тому аналізу їх обороноздатності у цій статті не наводимо. Основний акцент з початку XVII ст. у замковому будівництві був перенесений у володіння краківського каштеляна, що знаходилися у Київському та Брацлавському воєводствах. Опорним пунктом просування на південь та схід тут був, безперечно, Чуднів, що потрапив до маєтностей роду Острозьких в часи князя Костянтина Івановича. За його життя місцевий замок належав до найпотужніших у володіннях Острозьких³⁵. На час входження Чуднівської волості до володінь Януша (фактично з 1585 р.) стан укріплень замку погіршився. У 1618 р. Чуднівська волость зазнала катастрофічних розорень внаслідок татарського набігу. Ординці знищили тут 9 фільварків, вивели до Орди близько 350 селянських родин, загинуло декілька князівських слуг – державців окремих сіл³⁶. Разом з тим, самий Чуднів татари не зачепили, що свідчить на користь того, що замкові й міські укріплення могли протистояти навіть такому масштабному нападу татар, як у 1618 р. Слід відзначити, що чуднівський замок мав значний ресурс військовозобов'язаних людей – коза-

³¹ Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkpś 1051. – K. 152 v.-153.

³² *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нападків. – Київ, 2012. – С. 1233-1234.

³³ AGAD. – Archiwum Potockich z Łańcuta. – Sygn. 1556. – S. 1-4; *Кулаковський П.* Татарські напади на Київщину і Брацлавщину... – С. 443-444.

³⁴ *Кулаковський П.* Татарські напади на Київщину і Брацлавщину... – С. 444.

³⁵ *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – Київ, 2001. – С. 295.

³⁶ *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1894. – T. 20: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw) / Wyd. A. Jabłonowski. – S. 98-100.

ків, служебників, стрільців, які проживали у Старому й Новому Чуднові та селах волості³⁷.

У Чуднівській волості Януш наприкінці 1580-х років звів ще декілька замків. Один з них знаходився у Сапогові (Мирополі), який відігравав роль тилового для чуднівського замку. Попри те, що фортифікації Сапогова були знесені повсталими козаками Криштофа Косинського і білоцерківськими міщанами³⁸, вже в середині 1590-х замок був цілком обороноздатний і залишався таким протягом перших десятиліть XVII ст.³⁹. Ті ж козаки і міщани зруйнували розташовані на сході й південному сході Чуднівської волості замки у П'ятках і Янушполі. Якщо зведення першого з них відбулося з ініціативи Я. Острозького, то укріплення другого існувало ще у 1580-х роках, коли цим містом володіли князі Збаразькі.

Хоча стан укріплень замків у П'ятках і Янушполі уже на початку XVII ст. був незадовільний⁴⁰, вони творили півколо на ближніх підступах до Чуднова. Ситуація змінилася, коли на півдні Чуднівської волості, у верхній частині басейну Тетерева, розпочалося будівництво замочку у Краснополі. У середині листопада 1613 р. чуднівський урядник Ян Соколовський писав князю, що у Краснополі люди інтенсивно зводять дерев'яний острожок і башту⁴¹. Згідно інвентаря князівських маєтностей 1617 р. поселення було укріплене палями, мало замочок і башти⁴².

Без сумніву, замок мав би бути у Вільську, розташованому на північний захід від Житомира. Вільська волость у середині XVI ст. належала Халецьким, а згодом потрапила до рук Богуша Корецького і, зрештою, до В.-К. Острозького⁴³. Хоча Вільськ до маєтностей київського воєводи увійшов зі статусом «села»⁴⁴, вже на початку XVII ст. у внутрішній ієрархії маєтків його сина (згодом тих, що увійшли до ординації) він виступав центром одного з «повітів», а відтак прирівнювався до Дубна, Острога, Степані, Базалії, Чуднова й Пикова⁴⁵. Всі вони мали оборонні замки. За тогочасною

³⁷ AGAD. – Archiwum Publiczne Potockich. – Sygn. 9. – Т. 1. – S. 181-184.

³⁸ Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 89.

³⁹ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 246.

⁴⁰ Там само. – С. 240, 306.

⁴¹ Biblioteka PAN w Krakowie. – Rkps 639. – К. 14. Твердження О. Мальченка про існування в Краснополі замочку у 1604 р. не має джерельного підтвердження, див. Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 178; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т. 21: Ziemie Ruskie. Ukraina / Wyd. A. Jabłonowski. – S. 494.

⁴² Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 178.

⁴³ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. 22: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw) / Wyd. A. Jabłonowski. – S. 596.

⁴⁴ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І, стр. 4104, арк. 272.

⁴⁵ Archiwum Narodowe w Krakowie (далі скорочення: ANK). – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 75/III. – К. 201-202.

політичною лексикою, що стосувалася українських воєводств, центр «повіту» без замку просто не уявлявся.

Укріплення мали й головні міста відносно невеликих маєткових комплексів Я. Острозького, розташованих поруч із Білоцерківським староством. На схід від цієї королівщини краківський каштелян мав замочки принаймні у трьох містечках – Рокитній, Ольшанці та Обухові⁴⁶. Перший з них був зведений після козацьких повстань 1590-х рр., другий – на початку XVII ст.; в обох випадках ініціатором їх появи виступав князь Януш⁴⁷. Замок в Обухові міг існувати й раніше, але, напевно, був реконструйований в першій декаді XVII ст.⁴⁸ Якщо Рокитна й Ольшанка прикривали підходи до Білої Церкви й контролювали переправи через Рось, то обухівський замок ставав перешкодою для татар у напрямі Києва. Принагідно слід зауважити, що на початку XVII ст. урядниками краківського каштеляна на одному з важливих шляхів до Києва засновується слобода Кагарлик. У 1630-1640-х рр. замок тут вже існував, однак виник він раніше, ймовірно, ще до 1620 р.⁴⁹

Принаймні один укріплений пункт належав князю Янушу на лівобережжі Дніпра. Йдеться про замок в Басані, який, ймовірно, був зведений ще в середині XVI ст.⁵⁰ Спочатку Януш Острозький претендував на нього, покликаючись на сумнівну поступку від Юрія Рожиновського, але в 1607 р. князь домовився із реальним власником Басані й Бикова Василем Ходикою-Креницьким про продаж цих маєтностей. Останній від своєї обіцянки згодом відмовився, й у 1609 р. люди Януша вибили Ходику з Басані. Як наслідок, містечко з околицями до кінця життя князя перебували у його власності⁵¹. Биків, натомість, був приєднаний до Переяславського староства. Представники краківського каштеляна в Басані просто змушені були турбуватися про поліпшення замкових укріплень, оскільки місто розташовувалося на московському прикордонні, яке в перші десятиліття XVII ст. перетворилося на арену військової активності, ініційованої як з Речі Посполитої, так і з Москви.

Мобілізаційний ресурс київських волостей Януша Острозького виглядав доволі значним. У 1604 р. на засідання Коронного трибуналу в Любліні

⁴⁶ ANK. – Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. – Sygn. 248. – K. 82 v., 360 v., 545.

⁴⁷ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 219, 243; *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa, 2000. – S. 176-178.

⁴⁸ *Bobiński W.* Województwo kijowskie... – S. 196-198.

⁴⁹ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 155.

⁵⁰ Там само. – С. 97.

⁵¹ Źródła dziejowe. – T. 21. – S. 153, 265; Антонович В. Киевские войты Ходьки. Эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI-XVII ст. // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ, 1995. – С. 175-177; Білоус Н. «Багатоликі» Ходьки: до генеалогії київського роду XVI – першої половини XVII ст. // Генеалогія. Збірка наукових праць. – Київ, 2013. – Вип. 1. – С. 76.

Фрідріх Тишкевич заявляв, що краківський каштелян для пограбування його Бердичівської волості мобілізував 5 тисяч слуг, бояр і татар⁵². При цьому слід мати на увазі, що цей ресурс був зібраний в основному в межах однієї волості краківського каштеляна – Чуднівської.

На початок XVII ст. Василю-Костянтину та й самому Янушу вдалося сконцентрувати у своїх руках значні маєткові комплекси й у Брацлавському воєводстві. Розлогі володіння на Східному Поділлі батько Януша отримав як поступку від брацлавського земського судді Івана Кошки⁵³. Після сходження Януша на краківську каштелянію глава роду подарував йому у 1593 р. Тетіїв з округою⁵⁴. На той час маєток являв собою урочище, й новому власнику випало організувати його заселення. Близько 1599 р. Василь-Костянтин передав сину ще одну малозаселену територію у Брацлавському воєводстві з центром в Гайсині (Липовці). Вже 1606 р. і Тетіїв, і Гайсин отримали магдебурзьке право⁵⁵ і приблизно тоді ж з ініціативи краківського каштеляна в них побудовано укріплення. Замок у Гайсині, зведений над р. Соб, посилював контроль за двома важливими шляхами – з Вінниці до Києва та одним з відгалужень Чорного шляху⁵⁶. Замок у Тетіїві збудували між р. Роська та її притокою Дубравка. Завдяки цьому, а також розташуванню зі сходу важко прохідних лісних масивів, це укріплення набуло важливого оборонного значення⁵⁷.

В червні 1603 р. краківський каштелян купив за 100 тисяч золотих у князя Юрія Друцького-Горського Пиківську волость, що територіально примикала до замкових округ Гайсина й Тетіїва. До неї «тягнуло» 13 сіл і містечко Глинськ⁵⁸. Замок у Пикові був зведений у середині XVI ст. тодішнім власником Філоном Кмитою. Згідно інвентаря 1617 р., пиківський замок мав добрі укріплення й озброєння⁵⁹. Мав їх і замок у Глинську побудований Друцькими-Горськими наприкінці XVI ст. Втім, уже в 1610-х роках він перебував у далекому від потреби стані: не мав оборонних башт (крім двох в'їзних), був обнесений палями. Все це частково компенсувалося міськими дерев'яними

⁵² Źródła dziejowe. – Т. 21. – S. 494.

⁵³ Документи Брацлавського воєводства 1566-1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 383-387; *Литвин Г.* Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648). – Київ, 2016. – С. 334.

⁵⁴ Російський державний архів в Москві (далі скорочення: РГАДА). – Ф. 389: Литовська метрика, оп. 1, д. 200, л. 108-109; Документи Брацлавського воєводства... – С. 577-579; втім ще впродовж деякого часу брацлавська шляхта продовжувала вважати власником Тетіїва Василя-Костянтина, а Януша лише державцем (Źródła dziejowe. – Т. 21. – S. 400, 401).

⁵⁵ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 164об.-169; Документи Брацлавського воєводства... – С. 1022-1024.

⁵⁶ *Мальченко О.* Укріплені поселення... – С. 185.

⁵⁷ Там само. – С. 267.

⁵⁸ Документи Брацлавського воєводства... – С. 837-840.

⁵⁹ *Мальченко О.* Укріплені поселення... – С. 230.

фортифікаціями, які мали башти і частково були захищені ставком⁶⁰. Крім цих двох замків, у Пиківській волості біля Сниводи (лівої притоки Південного Бугу) Я. Острозький заснував ще один у Новому Острозі (Острожці). Інвентар 1617 р. локалізує у ньому дерев'яний замочок з баштами й бійницями та невеликим арсеналом зброї⁶¹. З Пиківською волостю пов'язані випадки заснування замочків, які мали на меті не протистояння татарам, а виконували функцію колонізаційну, наступальну. У середині жовтня 1611 р. кілька тисяч озброєних татар, чемерисів та селян, згромаджених у Глинську, здійснили наїзд на володіння Тишкевичів і неподалік Махнівки заснували «тверджу або оборону на кшталт замку», поставили там декілька халуп, осипавши їх валом і оточивши палями. Цей квазі-замочок, названий Новий Пиків, перекривав шляхи до Махнівки й створював надзвичайні труднощі для адміністративного й економічного управління волостю⁶². Хоча в містечку князь розпорядився поселити близько тисячі татарів і чемерисів, у 1612 р. військам Фрідріха Тишкевича нібито вдалося знищити це укріплення й розігнати поселенців⁶³. Угода між Я. Острозьким і Ф. Тишкевичем про полагодження суперечностей, укладена у середині 1614 р., свідчить про існування Нового Пикова й після 1612 р. Згідно з цією угодою, краківський каштелян погоджувався передати землі, на яких були осаджені Новий Пиків та його присілки – Войнинці й Волиця Стрильчинського, до Махнівської волості Тишкевича, натомість отримав право вивести своїх людей разом з їхнім майном⁶⁴.

На схід від Тетіївщини знаходилася П'ятигірська волость. У XVI ст. її основними населеними пунктами були Триножин (майбутні П'ятигори) та Олбачів (Лобачів), а сам маєток належав відомому брацлавському роду Красносельських. На кінець XVI ст. їх володіння були спустошені татарськими набігами й 1596 р. вони продали Триножин і Олбачів Я. Острозькому⁶⁵. Замкові укріплення тут існували й раніше, але були зруйновані татарами. Краківський каштелян відновив укріплення і в П'ятигорох, і в Лобачеві на рівні, достатньому для оборони від татарських набігів⁶⁶.

Поруч із Тетіївською волостю знаходилася і невелика Кошівська держава. Її власниками довгий час були Клешовські, які у 1602 р. продали маєтність Я. Острозькому⁶⁷. Кошів, який до того був селом, отримав статус містечка⁶⁸.

⁶⁰ Źródła dziejowe. – Т. 22. – S. 87; Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 125-126.

⁶¹ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 226. Автор помилково локалізує Новий Остріг у Подільському воеводстві.

⁶² Архив Юго-Западной России (далі скорочення: Архив ЮЗР). – Киев, 1876. – Ч. 6, т. 1. – С. 377.

⁶³ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 230.

⁶⁴ Архив ЮЗР. – Киев, 1886. – Ч. 7, т. 1. – С. 282-283.

⁶⁵ Литвін Г. З народу руського. – С. 339.

⁶⁶ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 188, 239.

⁶⁷ Литвін Г. З народу руського. – С. 344.

⁶⁸ Źródła dziejowe. – Т. 21. – S. 430.

Достеменних відомостей про наявність у ньому замку немає, однак припустити, що Кошів, розташований поряд з Махнівською волостю Тишкевичів, з якими в Януша тривала перманентна «сусідська війна», не мав укріплень, важко. Крім того, це поселення знаходилося поруч із одним з татарських шляхів в Україну, і не могло залишатися незахищеним від частих набігів ординців. Тому, правдоподібно, й у ньому існував замочок.

Основною ударною силою війська Острозького у брацлавських маєтностях були татари й чемериси, частково набрані з волинських володінь князя, частково наwerbовані з воєводств Великого князівства Литовського⁶⁹. В особливо важливих випадках їх число могло перевищувати 1 тисячу, як у випадку з осадженням Нового Пикова. Місцеві селяни залучалися лише до підтримки наїздів на сусідні маєтності, щоб здійснювати економічну «зачистку» території – при осадженні Нового Пикова їх нараховувалося до 2 тисяч. Натомість, для боротьби з татарами залучати селян сенсу було мало.

Певне число кіннотників виставляли й міщани брацлавських володінь князя Януша. Міщани Тетієва, Лобачева, Кошева, П'ятигір надавали до табору коронного війська 40, городяни Липовця – 20, Острожця (Нового Острога) – 10 вершників⁷⁰. При цьому слід мати на увазі, що у випадку приватного інтересу Я. Острозького з цих міст могло мобілізуватися значно більше число людей.

Крім приватних володінь, краківський каштелян пожиттєво тримав на Київщині п'ять староств – Білоцерківське, Богуславське, Переяславське, Канівське й Черкаське. Кожне з них мало один-два укріплених замки.

Мабуть найменш обороздатним з них був замок у Каневі, розташований у незручному місці. Крім цього, на початок XVII ст. він втратив частково і своє стратегічне значення, оскільки південніше виник цілий ряд укріплених населених пунктів. Януш Острозький став канівським старостою у жовтні 1594 р.⁷¹ На 1596 р. у Каневі налічувалося 4 гармати, 40 гаківниць, 60 рушниць, бракувало пороху⁷². Навіть при тому, що дві гармати з замку забрав місцевий підстароста кн. Кирик Ружинський⁷³, все-одно забезпечення

⁶⁹ У квітні 1619 р. понад 20 литовських татар на чолі з поручником Барашем протестували проти Януша Острозького, який не бажав відпустити їх зі служби, хоча вони свій термін найму відбули й брали участь у всіх військових експедиціях князя, зокрема у 1618 р. в Молдові протистояли війську Іскандера паши – див. Архив ЮЗР. – Ч. 6, т. 1. – С. 396-397.

⁷⁰ ANK. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 75/III. – S. 365. Дані на жовтень 1623 р., але, як здається, вони достатньо точно відображають ситуацію й декількома роками раніше, ще за життя краківського каштеляна.

⁷¹ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 122-122 об.

⁷² *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 216.

⁷³ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 83-83 об.; *Грушевський М.* Матеріали до історії козацьких рухів 1595-1596 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1889. – Т. 31-32. – С. 10-11.

твердині артилерією було на кінець XVI ст. недостатнім. Князь ініціював незначні перебудови, але якісних змін вони не привнесли. Замок на початку 1620-х рр. мав всього дві башти, що було в декілька разів менше, ніж на початку XVI ст.; дубовий паркан активно руйнувався⁷⁴. З усього виникає, що Я. Острозький не розглядав канівський замок як елемент оборонної системи Київського воєводства. Доказом цьому служить факт відсутності артилерії, як замкової, так і міської, на час вступу на посаду місцевого старости Стефана Снопковського⁷⁵.

Не набагато краще виглядала ситуація і з черкаським замком, який, так само як і канівський, мав виняткове значення для оборони українських земель до середини XVI ст. Коли ж на території Черкаського і Канівського староств почали масово виникати козацькі поселення з їх напіввійськовою організацією, татари втратили інтерес до цього субрегіону, змістивши напрямок своїх вторгнень далі на захід. Поступове ж заселення лівобережжя Київщини відкрило перед кочівниками ще один, більш прибутковий, напрямок нападів. Додатковим (але не другорядним) чинником, що стримував Я. Острозького від інвестування в обороноздатність черкаського замку, стало його перебування в зоні наростаючого козацького впливу. На 1596 р. (через два роки після призначення старостою) у черкаському замку нараховувалося 10 гармат, 50 гаківниць, кілька десятків рушниць, 6 бочок пороху; дерев'яний замок потребував негайного ремонту⁷⁶. Слід мати на увазі, що вже згаданий К. Ружинський, підстароста й у Черкасах, «прихопив» в попередні роки якусь частину й черкаської артилерії. Принаймні, у березні 1596 р. князь Кирик пропонував польному гетьману Станіславові Жулкевському півтора десятка гармат⁷⁷. Частину з них, напевно, він забрав з черкаського замку. Подальша динаміка і стану замку, і його озброєння свідчить, що краківський каштелян як черкаський староста не приділяв замку належної уваги. У 1622 р., вже коли старостою був князь Костянтин Вишневецький, на озброєнні замку залишалось 4 бронзових гармати, виготовлені у 1520-1530-х роках, 1 залізний серпентин, 28 гаківниць, обмаль гарматних ядер; натомість, фіксувалася повна відсутність пороху, сірки, олова, куль. Замкові укріплення мали три башти, всі старі й непокриті⁷⁸.

Проблеми були в Острозького і з військовозобов'язаними категоріями населення, що мешкало в адміністративних центрах обох староств. Канів-

⁷⁴ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 161-162.

⁷⁵ AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział 56, K. 13. – К. 3-3 v. Принагідно слід зауважити, що між смертю Я. Острозького та вступом на уряд старости С. Снопковського минуло понад півроку й гармати могли бути вивезені з Канева кимось із нащадків краківського каштеляна.

⁷⁶ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski... – С. 216.

⁷⁷ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584-1620 / Wydał J.T. Lubomirski. – Kraków, 1868. – S. 72-73.

⁷⁸ Źródła dziejowe. – Т. 20. – S. 62.

ські й черкаські міщани не сплачували жодних податків, але мали кінно виступати в похід на заклик старости⁷⁹. У вересні-жовтні 1595 р., коли краківський каштелян перебував з власними почтами у війську Яна Замойського в Молдові, черкаські й канівські міщани відмовилися прибути до нього в табір, за що пізніше повинні були сплатити по тисячі кіп грошів литовських⁸⁰.

Стратегічне значення білоцерківського замку було істотно вищим. Він фактично перекривав кочівникам шлях на Київ. Місцевим старостою Януш став на початку 1591 р. з ініціативи батька, якому, як київському воєводі, у ключовому замку Київщини необхідна була абсолютно «своя людина»⁸¹. У 1592 р. Василь-Костянтин намагався добитися на сеймі виділення коштів на зміцнення білоцерківського замку, стан якого визначав як «дуже поганий»⁸². В ході козацьких повстань 1593-1595 рр. обороноздатність замку не могла покращитися, і у 1596 р. на його озброєнні знаходилося 3 гармати (лише одна з них діюча), 40 гаківниць, 30 рушниць⁸³. Достеменно відомо, що з ініціативи краківського каштеляна у 1609 р. відбувалася реконструкція замкових укріплень. З цієї метою з приватних володінь князя до Білої Церкви доставлялася деревина. У замку вона мала бути використана для будівництва башти й заміни паль, якими був обнесений замок⁸⁴.

На відміну, від Канева чи Черкас, старостам, які контролювали Білу Церкву (Василію-Костянтину та Янушу), вдалося зберегти вплив на місцевих бояр, які мали нести службу на користь замку. Більше того, невідомо на якій правовій основі, але Янушу вдавалося отримувати від короля Сигізмунда III підтвердження привілеїв для шляхти, вкоріненої на землях Білоцерківщини з середини XVI ст. Сумнівною частиною цих привілеїв стало підтвердження обов'язку залежної шляхти нести земську службу під керівництвом старости, який формально був скасований актом Люблінської унії⁸⁵. Стосунки з білоцерківськими міщанами, які теж були зобов'язані брати участь у кінних походах старости, склалися не без проблем, але більш гармонійно, ніж у Каневі й Черкасах. Починаючи з 1605 р., коли білоцерківці відігравали важливу роль у відбитті татарського нападу, краківський каштелян неоднора-

⁷⁹ У Черкаському старостві на 1616 р. існувало ще 4 містечка (Боровиця, Іркліїв, Голтва, Кропивна), але всі вони перебували на слободі, тому міщани не зобов'язані були відбувати кінну військову службу – див.: Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 314.

⁸⁰ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 81 об.-83.

⁸¹ Там же. – Д. 200, л. 33 об.-34.

⁸² Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 102.

⁸³ Кетра Т. Konstanty Wasył Ostrogski... – С. 216.

⁸⁴ Про реконструкцію замку за розпорядженням Я. Острозького писав до нього на початку вересня 1609 р. білоцерківський підстароста Ян Курцевич-Булига – див.: Кулаковський П. Татарські напади... – С. 436-437.

⁸⁵ Докладніше див.: Кулаковський П. Урядники киевских имений князя Януша Острожского: карьера и судьба после смерти патрона // Магнацкі двор і сацьяльнае ўзаемадзеянне (XV-XVIII ст.). Зборник навуковых прац. – Мінск, 2014. – С. 237-238.

зово добивався для них скасування обов'язку сплати різних податків та необхідності забезпечення жовнірів стаціями й лежами⁸⁶. Правдоподібно, що саме в параметрах оборонної політики від татар слід частково розглядати ініціативу того ж князя щодо скасування для білоцерківських міщан магдебурзького права, наданого ще за В.-К. Острозького – у вересні 1588 р.⁸⁷. Головною ж причиною для позбавлення городян раніше наданих прав і свобод стала їхня участь у повстанні Криштофа Косинського. Військо останнього «гостило» у Білій Церкві з вересня по грудень 1591 р., а місцеві не лише радо приймали козаків, але взяли активну участь у «повоюванні» замків Я. Острозького – П'ятки, Янушполя, Сапогова (Мирополя)⁸⁸. З ініціативи батька князя привілей 1588 р. Білій Церкві був скасований⁸⁹ і лише після смерті краківського каштеляна наприкінці 1620 р. білоцерківцям вдалося отримати «правильний» привілей на магдебурзьке право. Втім, і він передбачав участь міщан на заклик старости чи підстарости у кінних військових експедиціях проти ворога⁹⁰. Принагідно слід зауважити, що аналогічні обов'язки накладалися на жителів цілого ряду містечок, що були приєднані до староства чи з'явилися в період старостування Януша, як, наприклад, Триліс та Табору⁹¹.

Прийнятна для краківського каштеляна модель функціонування міста-замку, розташованого в межах королівщини, була виписана на прикладі Богуслава у 1591 р. Фундаційний привілей місту передбачав повинність кінної служби міщан у випадку татарського нападу чи іншої «потреби Речі Посполитої»⁹². Оборонні споруди Богуслава зводилися, без сумніву, за старостування князя Януша. Замок був обнесений дубовими палями і укріплений невеликими баштами. Його озброєння теж не вражало – 1 бронзова гармата, 10 гаківниць, 4 мушкети, невеликі запаси пороху, олова, куль. Після повстання С. Наливайка у місті виявили закопаними 5 гармат, з яких 4 краківський каштелян наказав відвезти до своїх приватних володінь⁹³.

Найпізніше зі староств Київського воєводства Януш отримав Переяславське (травень 1605 р.⁹⁴). Його розлога територія та значні природні ресурси створювали гарні передумови для інтенсивних колонізаційних процесів. Краківський каштелян це прекрасно розумів і тому десятки його слуг взяли за осадження нових населених пунктів. Наслідком їх діяльності ста-

⁸⁶ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 95 об.-96; д. 205, л. 48 об.-49 об.; д. 207, л. 16-16 об.

⁸⁷ Там же. – Д. 200, л. 6 об.-7 об.

⁸⁸ *Леп'явко С.* Козацькі війни... – С. 58, 89.

⁸⁹ *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. – S. 261.

⁹⁰ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 137 об.-140 об.

⁹¹ *Źródła dziejowe.* – Т. 5. – S. 109. У 1616 р. кінну військову службу на заклик старости мали відбувати 170 міщан Триліс та 50 міщан Табору – див.: Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 290-291.

⁹² Архив ЮЗР. – Киев, 1905. – Ч. 7, т. 3. – С. 61, 296.

⁹³ *Źródła dziejowe.* – Т. 20. – S. 63.

⁹⁴ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 103 об.-104 об.

ло, крім виникнення близько десятка сіл і хуторів, повстання укріплених містечок, таких як Березань, Биків, Яблунів, Гельмязів, Миргород, Яготин, міщани яких так само, як і переяславці, відбували кінну службу на користь старости⁹⁵. Практично в усіх населених пунктах староства козаки чисельно переважали міщан. За таких умов староство як об'єкт грабіжницьких походів виглядало для татар не дуже привабливо. Результатом цього стала втрата переяславським замком значення виключного оборонного пункту, а відтак князь Януш не був зацікавлений у його додатковому укріпленні. Тим більше, що природно-географічні умови розташування замку забезпечували його важку приступність для татар. Значно більшого значення для Острозького, як для старости, набував факт налагодження тісного контакту з місцевими козаками, яких слід було утримати від перешкоджання колонізаційно-господарській діяльності князівських урядників, з одного боку, та скерувати їх військову активність на превентивне стримування татарської агресії. Згодом Павло Пачинський, слуга київського воєводи Томаша Замойського, який довгий час провів у Києві й мав добрі стосунки з козаками, стверджував, що краківський каштелян надавав козакам позики в 1 тисячу золотих для організації походів на чорноморське узбережжя, а ті після завершення походу повертали йому «совито», тобто вдвічі більшу суму⁹⁶. Зрозуміло, що така тактика могла стосуватися всіх староств, але найбільше для цього підходило якраз київське лівобережжя Дніпра, позбавлене за життя Януша серйозної конкуренції шляхти за землю, віддалене від воєводських і повітових центрів.

Звертаючи увагу на факт блокування князем надання магдебурзького права центрам своїх старостинських володінь (Переяслав, Біла Церква і Богуслав отримали його відразу після смерті Януша), слід відзначити, що, крім можливого вивільнення місцевих міщан від обов'язкової участі у кінних виправах, очолюваних старостою чи його намісником, аргументом цього могла виступати необхідність пришвидшеного розвитку міст, що перебували у його власності й знаходилися на приблизно одному колонізаційному напрямі – на порубіжжі Київського і Брацлавського воєводства. Як вже відзначалося, розташовані тут Липовець (Айсин) і Тетіїв отримали магдебурзьке право з ініціативи Я. Острозького у 1606 р.⁹⁷

На основі люстрації 1616 р. можна приблизно оцінити міщанський мобілізаційний ресурс староств Київського воєводства, що перебували у во-

⁹⁵ Źródła dziejowe. – Т. 5. – S. 108, 133. У 1616 р. всі ці містечка, крім Яготина, ще перебували на слободі, яка їх тимчасово звільняла від відбуття кінної повинності – див.: Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 312-313.

⁹⁶ Білоус Н. Павел Пачинський – київський намісник та вірний слуга воєводи Томаша Замойського (у світлі листування 1619-1626 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2010. – С. 264.

⁹⁷ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 164 об.-169; Документи Брацлавського воєводства... – С. 1022-1024.

лодінні краківського каштеляна. Сумарно лише адміністративні центри староств мали понад 1200 міщанських димів (не враховуючи шляхетських і козацьких). Ще близько 300 міщанських господарств мали інші міські поселення, розташовані на території королівщин⁹⁸. Попри обов'язок їх власників нести кінну військову службу, напевно не всі вони могли взяти участь у походах, ініційованих старостою. Тому тутешній міщанський мобілізаційний ресурс навряд чи перевищував 600-700 кіннотників⁹⁹. До цього слід додати слабку можливість ведення ними скоординованих дій як через незадовільне інформаційне забезпечення, так і в силу свідомого небажання міщан виконувати покладений на них обов'язок. Принагідно слід зазначити, що князь Януш мобілізував городян не лише «на потребу Речі Посполитої», але й для вирішення особистих справ. Так, у вересні 1603 р. міщани з Черкаського, Канівського, Білоцерківського та Богуславського староств були залучені краківським каштеляном для наїзду на маєток Лавріна Пісочинського Кам'яногірку, що знаходився у Брацлавському воєводстві¹⁰⁰. Крім цього, у кожному з центральних замків староста мав утримувати власний гарнізон, який одночасно і виступав фактором реалізації його владних повноважень, і резервом для поповнення/комплектування урядово-шляхетського війська на випадок військової необхідності. Відомо, що наступник Я. Острозького на переяславському старостві князь Олександр Заславський мав утримувати у замку 200 кіннотників¹⁰¹. Чисельність місцевого гарнізону залежала від прибутковості того чи іншого староства. Відштовхуючись від цього критерію, можна гадати, що приблизно така ж залога мала утримуватися у Білоцерківському замку. Гарнізони в Черкасах, Каневі й Богуславі мали бути меншими – від 50 до 100 кіннотників. Таким чином, мобілізаційний резерв залог п'яти староств складав близько 600 кіннотників. Водночас шляхетсько-боярський мобілізаційний ресурс староств, за виключенням Білоцерківщини, був незначний. Орієнтовно його можна оцінити в 100-150 вершників. Значно потужнішим виглядав козацький резерв (декілька тисяч вояків), але його мобілізація від бажання старости залежала мало. Поза тим,

⁹⁸ Źródła dziejowe. – Т. 22. – С. 500.

⁹⁹ У 1610 р. краківський каштелян вимагав від богуславських міщан впродовж 12 неділь спорядити 300 кіннотників. Місцевий урядник Миколай Пашкевич вважав за неможливе виконати це розпорядження, вказавши, що місто й 50 кіннотників виставити не може – див.: Кулаковський П. Татарські напади. – С. 438. Принагідно слід зазначити, що на 1616 р. у Богуславі нараховувалося 200 димів міщанських (послушних) і 400 козацьких (Źródła dziejowe. – Т. 22. – С. 500). З великою долею ймовірності, можна припустити, що у 1610 р. співвідношення «послушних» і козацьких димів була навіть на користь перших. Таким чином, вимагалось, щоб кожний «послушний» дим виставив кіннотника. На практиці, як бачимо, це вважалось нереальним.

¹⁰⁰ Документи Брацлавського воєводства... – С. 845-847.

¹⁰¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1953. – Т. 1. – С. 12.

кожен замок мав утримувати певне число вартових і шпигунів. На цю справу з доходів тільки одного Переяславського староства в 1616 р. виділялося 550 золотих¹⁰².

Відносно недбале ставлення князя Януша до королівських замків, крім відсутності власницького інтересу, мало й інше пояснення. На початку XVII ст. господарські замки вже не відігравали ключової ролі в обороні українських земель, як це було в першій половині століття попереднього. Масштабної динаміки набрали колонізаційні процеси, що призводили до господарського освоєння територій, які знаходилися далеко від королівських замків, а їх населення у випадку татарських набігів аж ніяк не могло сховатися за стінами згаданих твердинь. Логічним виглядало перенесення акценту військово-оборонної діяльності на створення нових укріплених поселень, навіть за рахунок зниження боєздатності королівських замків. Частину озброєння з них було перевезено до приватних володінь шляхти. Крім цього, поширення колонізації на південь і схід Київського й Брацлавського воєводств призводило до того, що татари сконцентрували свої напади саме на цих субрегіонах, оминаючи королівські замки. Останні ординців практично не цікавили, про що свідчить брак згадок про штурми цих замків, які спостерігалися ще у XVI ст. Тому політику краківського каштеляна слід визнати цілком відповідною вимогам часу.

Разом з тим, попри незадовільне становище керованих Янушем Острозьким королівських замків Подніпров'я, саме вони розглядалися у Бахчисараї та Стамбулі як основні центри антитатарських та антитурецьких інтриг, а також як осередки генерування козацької активності у Північному Причорномор'ї. Зокрема, у 1614 р., в Криму розгорілася династична боротьба між лідером проосманської партії, чинним царем Джанібек-Гіреєм та лідером антиосманської партії Шагін-Гіреєм. Останній довгий час перебував у степах Дикого Поля, намагаючись заручитися підтримкою Речі Посполитої. В дійсності мав контакти лише з окремими урядниками, зокрема й пов'язаними з Янушем Острозьким. Так, одне з московських посольств до Криму мало доручення доповісти хану, що його суперник перебуває у Білій Церкві (де старостою був краківський каштелян) і отримує там всіляку підтримку¹⁰³. Невипадково й те, що Стамбул час від часу вимагав від Варшави зруйнування королівських замків, підпорядкованих князю. Зокрема, на початку 1616 р. до Речі Посполитої прибув турецький чауш, який серед інших сформулював вимогу знищення Білої Церкви, Канева і Черкас як основних козацьких садиб¹⁰⁴.

¹⁰² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 313.

¹⁰³ Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 69; *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 179-180; *Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 2011. – С. 427.

¹⁰⁴ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8: Матеріали до історії української

Приблизні підрахунки свідчать, що в межах приватних володінь Я. Острозького знаходилося 11 замків у Київському воєводстві та 9 у Брацлавському. Пожиттєво князь посідав 5 значних та до десятка невеличких королівських замків у староствах Київського воєводства. Від Південного Бугу по лінії басейну Росі з уступом на південь по Дніпру і аж до Трубежу під його контролем перебувала ціла мережа укріплених пунктів. Фактично вони творили другу, а подекуди й першу лінію оборонних замків на південно-східному кордоні держави. В такій ситуації цілком зрозумілим стає факт трактування Януша Острозького і на королівському дворі, і серед сучасників як особи, від якої протидія татарам залежала майже так само, як від коронного гетьмана Станіслава Жулкевського. Можливість виставити на будь-якій ділянці цієї лінії до тисячі озброєних вояків перетворювало краківського каштеляна в надважливий чинник антитатарської боротьби. Якщо Костянтину Івановичу Острозькому можна поставити в заслугу створення мережі оборонних замків на Волині, то його внук значною мірою спричинився до виникнення аналогічної лінії укріплень на Брацлавщині й Київщині. Краківський каштелян не встиг побачити вагомих результатів своєї діяльності у цій сфері. Більше того, останні роки його життя припали на найбільш масштабні татарські походи в українські землі, яким і замки, і військові підрозділи Януша мало що могли протиставити. Однак кропітка робота з будівництва фортифікацій, продовжена магнатами й шляхтою на Брацлавщині й Київщині, поєднана зі зростанням козацького чинника вже у 1630-1640-х рр. призвела до радикального зниження ефективності татарських набігів.

Помилковим було б уявлення, що в розумінні краківського каштеляна оборона своїх володінь в українських воєводствах Речі Посполитої мала полягати лише в створенні й ефективному функціонуванні замкових укріплень та збройних почтів, закріплених за ними. Попри те, що Януш Острозький вважав за необхідне утримувати мирні відносини з Османською імперією, він неодноразово брав участь в протидії татарській, а часами й турецько-татарській військовій активності на ближніх підступах до рубежів польсько-литовської держави. При цьому князь цілком реально підходив до оцінки співвідношення сил на християнсько-мусульманському великому кордоні. Зокрема, оцінюючи у 1597 р. організацію спротиву очікуваному татарському нападу, Януш відзначав, що оборона видається складною, оскільки кордони розлогі, а війська мало. Вже тоді оцінка ситуації краківського каштеляна мала комплексний характер. Так, він попереджував коронного гетьмана Яна Замойського про можливий напад татар з боку угорських земель¹⁰⁵.

козаччини / Вид. І. Крип'якевич. – Ч. 168; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ 1995. – Т. 7. – С. 355; *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 192.

¹⁰⁵ *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 71.

Оцінити, яке число вояків міг виставити до коронного війська Я. Острозький, достатньо складно, зважаючи на розкиданість його маєтків по різних воєводствах Речі Посполитої. Однак, джерела подають число почту краківського каштеляна під час важливих для нього подій (похорони родичів, весілля з Теофілією Тарлувною) у понад 2 тисячі вершників і піхотинців¹⁰⁶. Зрозуміло, що лише частина цього «прибічного» війська делегувалося до таборів, очолюваних коронними гетьманами. В окремих випадках краківський каштелян взагалі бойкотував збори приватних почтів на південно-східних рубежах Речі Посполитої. Причина, як для його сучасників, була одночасно й тривіальною, й невідворотною. Князь вимагав відкладення розгляду своїх численних справ у Коронному трибуналі в Любліні й, попри підтримку з боку короля, цілі не досягав¹⁰⁷. Число вояків, які могли брати участь в організації опору татарським нападам, значною мірою залежало від того, де перебував краківський каштелян. Якщо він виїздив до своїх малопольських володінь, до Кракова, Варшави, Любліна чи у маєтки родичів та приятелів для участі у значимих сімейних урочистостях, з ним відбувало від декількох сотень до пари тисяч збройного почту. У середині квітня 1617 р. Острозький перебував або в Любліні, або в його околицях. У зв'язку з прибуттям до цього міста королевича Владислава Ваза краківський каштелян вислав на зустріч йому 200 піхотинців на чолі зі своїм слугою¹⁰⁸. Без сумніву, це була лише частина почту, який перебував при князеві. У жовтні 1605 р. невідомий респондент писав у зв'язку з потенційною активністю татар на Поділлі, що «пан краківський» виїхав до Кракова, за яким «люду чимало потягнулося», потрібного для збройного опору¹⁰⁹.

Як здається, число вояків, визначене Янушем Острозьким для виставлення з ординації, може бути орієнтиром для традиційного мобілізаційного внеску з його володінь до урядово-приватного війська на випадок загрози південним і південно-східним кордонам Речі Посполитої. Брацлавський воєвода Олександр Заславський, батько двох перших ординатів – Франциска й Владислава-Домініка, вважав, що краківський каштелян зобов'язав їх виставляти з ординації 600 вояків¹¹⁰.

Приклади з надсилання князем Янушем людей до військ коронного гетьмана Станіслава Жулкевського опосередковано підтверджують це число. У серпні 1612 р. князь відрядив під його команду свої підрозділи для протидії татарам на Поділлі¹¹¹. Зважаючи на те, що під проводом гетьмана зосере-

¹⁰⁶ Żurkowski T. Żywot Tomasza Zamoyskiego. – Lwów, 1860. – S. 9, 19-20.

¹⁰⁷ Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / Wydał A. Bielowski. – Lwów, 1861. – S. 217; Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkps 325. – K. 556-557.

¹⁰⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Rkps 110. – S. 323.

¹⁰⁹ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Rkps 2284. – S. 134.

¹¹⁰ ANK. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 75/III. – S. 53.

¹¹¹ Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 173.

дилося близько 10 тисяч вояків, а приватні почти (Януша Острозького, Єжи Збараського, Томаша Замойського та інших) складали не більше 3 тисяч, краківський каштелян міг надіслати на виклик приблизно 600-800 осіб. У 1617 р. люди князя, прийшовши до табору С. Жулкевського, виступили потім і проти турецького війська Іскандера паші¹¹². У вересні 1618 р. вони ж брали участь у битві з татарами під Оринином¹¹³. Очолював ці почти жарновський каштелян Гратус Тарновський. Хоч приватні почти під Оринином складали орієнтовно $\frac{3}{4}$ всього коронного війська (яке загалом нараховувало 14 тисяч жовнірів), підрозділи краківського каштеляна могли налічувати декілька сотень осіб¹¹⁴.

Важливим аспектом оборонно-тактичної діяльності Я. Острозького стала координація дій з козацькими формуваннями (як реєстровими, так і запорозькими). Затяті суперники в контексті впливу на волость князь і козацькі лідери намагалися спільно протистояти татарським нападам на українські землі. Так, 1595 або 1601 р. козацький полковник Олександр Федорович Сасько радив іншому полковнику Яну Оришовському попередити князя Януша про прохід татарського війська неподалік Білої Церкви, а водночас висловлював пропозицію зосередити своїх людей у Вінниці¹¹⁵. Зрозуміло, що йшлося про організацію перехоплення татар на зворотньому шляху; Сасько цілком логічно передбачав, що ординці повертатимуться до Криму іншим відгалуженням Чорного шляху, який проходив повз Вінницю.

Можливість відбиття татарських нападів або зменшення їх негативних наслідків для володінь Януша Острозького значною мірою залежали від оперативного обігу інформації й надходження її від лінії контакту з татарами до опорних замків оборонної системи цих володінь. Передача інформації, що мала оперативно-військове значення, від замку до замку здійснювалася за допомогою посланців. Для прикладу, чуднівський урядник Януша Острозького Ян Соколовський, перебуваючи у червні 1605 р. в Березному, отримав інформацію про татарський набіг від посланця пиківського урядника Миколая Рамулта. Ця відомість мала доволі «загальний» характер, оскільки Соколовський обіцяв князю негайно по прибутті до Чуднова відправити посланця до Пикова з метою її уточнення¹¹⁶. Ряд інших фактів свідчить на користь того, що для київських і брацлавських володінь краківського каштеляна Чуднів відіграв роль центру збору оперативної інформації про реальні й потенційні маневри татар на прикордонні.

¹¹² *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002. – S. 153.

¹¹³ *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 208; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002. – S. 153.

¹¹⁴ *Żurkowski T.* Żywot Tomasza Zamoyskiego. – S. 37.

¹¹⁵ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко та ін. – Київ, 2016. – С. 82.

¹¹⁶ AGAD. – Archiwum Publiczne Potockich. – Sygn. 9. – T. I. – S. 120.

Наявність оперативної інформації значною мірою залежала від ефективності розвідувальних заходів, до яких постійно вдавалися люди князя. У першій половині 1604 р. розвідники Януша Острозького дісталися Піщаного Броду, звідки розходилися Чорний і Кучманський шляхи, й зафіксували там велике татарське військо. Пізніше виявилось, що це військо було скероване в угорські землі¹¹⁷. Вже згадувалося про те, що при основних замках (королівських і приватних) утримувалися вартові¹¹⁸ й шпигуни. Якщо сторожі знаходилися на встановлених у прикордонні постах й попереджували про появу татарських загонів, то шпигуни проникали вглиб Дикого Поля й там намагалися довідатися про можливі плани противника. Джерелом інформації також ставали люди князя, що самовільно відвідували Молдову¹¹⁹. Так само цінні відомості краківському каштеляну доставляли взяті в полон татари¹²⁰. Для отримання розвідувальних даних в Дике Поле споряджались (зокрема, з Гайсина), невеликі експедиційні загани. Складалися вони переважно з волохів (молдаван), добре знайомих з Придністров'ям і Буджаком. В ході своїх експедицій вони проникали аж до околиць Білгорода¹²¹.

Важливою складовою діяльності краківського каштеляна, направленої на оборону українських воєводств Речі Посполитої, були дипломатичні контакти з Кримом. Останні традиційно підтримувалися Острозькими, починаючи з діда Януша – Костянтина Івановича. Татарські послы по дорозі до Кракова й Варшави та назад до Криму часто зупинялися в Острозі. При цьому передавали від хана чи інших представників високопоставленої верхівки листи Острозьким. Навзаєм, князі відписували цим адресатам, де, крім жестів ввічливості, ставили питання як загальнодержавного значення, так і ті, що стосувалися безпосередньо інтересів княжого роду. Ці листи передавалися як татарськими послами, так і послами й посланцями Речі Посполитої до Криму. Так, у травні 1605 р. Януш Острозький звертався до володимирського войського і руського писаря Флоріана Олешка, який за розпорядженням короля прямував до Криму, з проханням передати свій лист до кримського «царя» Газі Гірея II у відповідь на послання останнього¹²². Восени 1614 р. татарське

¹¹⁷ *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 125.

¹¹⁸ Страж утримувалася і при відносно невеликих приватних замочках. Так, про наявність сторожі при замочку в Ольшанці писав до краківського каштеляна місцевий урядник Якуб Тульковський – див.: *Кулаковський П.* Татарські напади... – С. 437.

¹¹⁹ Про це писав Я. Острозькому у грудні 1610 р. гайсинський урядник князя Ян Лачний – див.: Там само. – С. 440.

¹²⁰ Весною 1620 р. козаки на Ташлику погромили татар і полонили 6 з них. Двох віддали службникам краківського каштеляна Драбовичу-Ождиловському й А. Молодецькому. Останні ж мали переправити полонених Я. Острозькому – див.: Там само. – С. 450.

¹²¹ Див. лист гайсинського старости Яна Громницького до краківського каштеляна від 11 липня 1619 р. Він же повідомляє про залучення до Гайсина волохів, які добре знають Поле (*Кулаковський П.* Татарські напади. – С. 445-446).

¹²² *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 127-128.

посольство взагалі зупинилося в одній із резиденцій Януша (Костянтинові, Межиричі Острозькому чи Дубні) по дорозі з Кам'янця до Варшави. Якою була ціль цієї зупинки, достеменно невідомо. Можна розглядати два варіанти. Або посол обмежився передачею каштеляну листа ввічливості від хана, або ж йшлося про якісь дипломатичні переговори «нижчого рівня». Другий варіант виглядає більш правдоподібним і з огляду на тісні контакти Януша та його батька з владою у Бахчисараї, і, зважаючи на зв'язок з кримською царською династією одного зі слуг Острозького, сестра якого перебувала в певних стосунках (дружина чи невільниця) із кримським ханом. Водночас те, що Януш повідомив короля про стаціонавання татарського посольства в одній зі своїх резиденцій аж через два з половиною роки після самого візиту, свідчить про зацікавленість каштеляна в утаємниченості своїх контактів з Кримом¹²³. Якщо розглядати цю ситуацію з точки зору Варшави, то така ініціатива князя не могла не призвести до виникнення підозр. Король і його оточення воліли, щоб татарське посольство зупинилося у королівських замках, які перебували під контролем призначуваних монархом старост. Поблизу знаходилися такі замки, як Кременець і Луцьк, але татари віддали перевагу резиденції Острозького. При цьому слід відзначити, що посольство перебувало в маєтку магната не менше 2-3 днів. Зрозуміло, що протягом цього часу можна було не лише частково вплинути на поставу посла, полагодити якісь приватні питання (вкуп з полону слуг князя і членів їхніх родин, сприяння торгівлі, позиції щодо певних питань міждержавних відносин тощо), але й під час «приятної бесіди» вивідати потрібну для князя інформацію про події в Криму, Порті, Дикому Полі.

Мав князь своїх розвідників і в Османській імперії. Зокрема, у травні 1605 р. краківський каштелян повідомляв посла до Криму Ф. Олешка, що з Константинополя прибув його (князя) слуга з новинами про приязний прийом королівського гінця¹²⁴.

Традиційно з Острозькими підтримували тісні контакти молдавські й волоські господарі. Ці контакти мали різнопланове напруження, в тому числі передбачали й передачу інформації про наміри турків і татар. Посланці господарів доволі часто відвідували резиденції князівського роду, насамперед, Остріг. Зокрема, у вересні 1605 р. сюди прибув посланець волоського господаря й повідав, що в Орді готуються до чергового походу на Річ Посполиту, а турецький султан наказав ханові постійно шарпати її прикордонні землі¹²⁵. Подібні функції виконували не лише посланці господарів, але й гінці інших молдавських і волоських урядників. Так, у жовтні 1605 р. в Острозі перебував гонець баркулаба Сороки (місто у північній Молдові) й повідо-

¹²³ Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623. – S. 182-183.

¹²⁴ Biblioteka PAN w Krakowie. – Rkps 1690. – K. 92, 100.

¹²⁵ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Rkps 2284. – S. 133.

мив про концентрацію татарських військ у межиріччі Дніпра й Бугу та можливу організацію їх нападу Кучманським і Чорним шляхами¹²⁶. І хоч першочерговим набувачем цієї інформації виступав все ще київський воєвода Василь-Костянтин Острозький, однак її оперативне поширення до Степані, де перебував Януш, свідчить на користь того, що він знайомився з нею одним із перших. Після смерті батька краківський каштелян цілком зберіг його контакти з молдовськими урядниками. Для уточнення/отримання інформації він не лише очікував на «новини» з Молдовського князівства, але й надсилав своїх слуг до нього. У 1618 р. князь повідомляв короля Сигізмунда III, що його «стражник», який прибув від сороцького баркулаба, привіз «новину» про плани татар здобути Бершадь – маєтність князів Збараських у Брацлавському воєводстві¹²⁷.

Надсилали своїх посланців до Острога й запорозькі козаки, засвідчуючи патерналістські відносини з княжим родом. Ці посольства мали подвійне призначення. З одного боку, запорожці привозили інформацію про перебіг подій на Дикому Полі і насамперед про плани татар, а також свої походи на Крим і в Порту. З іншого, члени посольства зверталися до Острозьких з корпоративними та особистими проханнями, а також традиційно отримували винагороду за успішні дії проти татар¹²⁸.

Ще один «стовп» організації антитатарської оборони кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. коронний гетьман Станіслав Жулкевський у своєму виступі на сеймі 1613 р., маючи на увазі й загальний політичний вплив і значний внесок у обороноздатність країни, назвав Януша Острозького „wielkie xiąże Pan Krakowski”¹²⁹. І справді, в окреслений період князь став однією з ключових фігур протистояння між Річчю Посполитою та представниками мусульманського світу – Кримським ханством і Османською імперією. Цей тягар спав на нього об’єктивно. По-перше, цей український аристократ представляв рід, який принаймні з кінця XV ст. брав якнайактивнішу участь у протидії татарським нападам і турецьким походам на литовську-польську державу. Особливо це стосується його батька й діда – Василя-Костянтина та Костянтина Івановича Острозьких. По-друге, як найвища світська посадова особа Речі Посполитої – краківський каштелян – князь Януш був тісно задіяний у зовнішньополітичні справи своєї країни, серед яких відносини з мусульманським світом займали одне з провідних місць. По-третє, номінація Януша на посаду старости у п’яти королівщинах, розташованих на півдні Київського воєводства, тобто в сфері одного з основних напрямів татарських походів, змушувала його активно займатися питаннями організації

¹²⁶ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Rkps 2284. – S. 134.

¹²⁷ Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkps 1051. – K. 139-139 v.

¹²⁸ Biblioteka ZNO PAN we Wrocławiu. – Rkps 2284. – S. 133.

¹²⁹ Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkps 325. – S. 19.

оборони, які включали як будівництво оборонних споруд, забезпечення їх відповідним арсеналом, так і формування боєздатних контингентів, здатних протистояти ординцям самостійно чи впливати в загальний контингент урядово-шляхетського війська. По-четверте, краківський каштелян володів розлогими маєтностями на Волині, Брацлавщині й Київщині, які широким пасом тягнулися від витоків Горині й Случі до Дніпра. Більшість з них знаходилася в зоні досяжності основного татарського шляху в Україну – Чорного. Якщо на Волині та заході Київщини система оборонних укріплень була створена ще Костянтином Івановичем Острозьким, то на Брацлавщині й південній Київщині творцем мережі фортифікацій виступав його онук князь Януш. Ця мережа, виткана з численних замків і замочків, виступала гарантією успішного проведення заселення й господарського освоєння цих територій. Об'єктивно саме тут приватні інтереси князя збігалися із загальнодержавними та передбачали створення зони відносної безпеки поблизу Великого цивілізаційного кордону, де мілітарна складова постійно домінувала. Януш Острозький здійснив значний внесок у цей процес, який розтягнувся на наступні століття. Таким чином, князь інвестував у справу, значимість якої проявилася через багато років після його смерті. Та навіть у такому, нібито нераціональному, розрахунку полягало історичне значення його діянь.